

Papírra vetett katasztrófa – A katasztrófa konstrukciójának vizsgálata két magyarországi árvíz esetében*

BODOVICSÉVA

Pinned disaster: Examining disasters' construction for two floods in Hungary

This paper examines the press coverage of two great floods of 19th century Hungary, the flood of Miskolc in 1878 and that of Szeged in 1879, in order to point out the similarities in the discourses on the two natural disasters.

The research is based on the hypothesis that when people are trying to cope with and talk of such a physical, economical and mental trauma like a destructing flood, they resort to culturally bequeathed scenarios that include metaphors, phrases, analogies, and myths. The latter that have been recently examined by mainly sociologist and anthropologist, can be found almost in every disaster narratives made by reporters, journalists and even common men. Disaster myths or disaster images, for example in disaster situation people are evacuated, there are great damages in goods and buildings and many people have injured and/or died, the number of criminal cases (thieving, burgle) has increased, there is two or threefold increase in the price of goods etc., so these commonplaces often form part of the discourse without any reliable evidence on their existence has been provide. In this paper we describe the topics (the myths) that are part of both disaster discourses and are trying to verify their water tightness when it is possible.

We conclude in that the examined journal articles, reminiscences, drawings and photographs reflect people's common mental picture on catastrophic situation in general characterized by typical actions and behaviours. This picture is based on the thought that when disaster strikes, the normal way of life is disrupting, turning upside down and a transitional (might say a liminal) period has come about when things which are unnatural in normal times, could happen, e.g. military intervention, declaration of martial law, infringement of norms etc.

*

A katasztrófák szociokulturális konstrukciók – állítják a katasztrófakutatók, hiszen a természet csak természeti jelenségeket ismer, az emberi percepció teszi őket katasztrófákká.¹ A rendkívüli természeti jelenség közvetlen vagy közvetett észlelése folytán a katasztrófákról alkotott elképzelésünk olyan viszonylag jól meghatározható, visszatérő elemekből épül fel, melyek a katasztrófahelyzetekben előforduló szituációkról és emberi viselkedésmódokról szólnak. Azonban a katasztrófákról kialakult vélekedésünk nemcsak empirikus alapon nyugszik, hanem a szocializáció révén olyan szociális reprezentációk² is befolyásolják, melyek nem feltétlenül felelnek meg a valóságnak. Vagyis az esemény észlelése során megfigyelt jellegzetességek – sztereotípiák formájában – a katasztrófák társadalmi reprezentációjának részévé válnak, hogy aztán visszahatván befolyásolják az adott esemény tapasztalatát,

* A tanulmány az MTA-ELTE Válságtörténelmi Kutatócsoport munkájának keretében készült

¹ ROHR 2005. 72. Rohr szerint ahhoz, hogy egy eseményt katasztrófaként érzékeljünk az szükséges, hogy az emberek kilátástalannak érezzék mind a károkkal, mind pedig a magyarázatadással való megbirkózást, továbbá szükséges a közvetve vagy közvetlenül elszenvedett csapás, valamint az, hogy az esemény váratlanul következzen be.

² MOSCOVICI 2002. 210–289. Moscovici szerint az általunk megismerhető világ teljes egészében szociális, mivel „minden hozzánk eljutó információt eltorzít a tárgyakra és az emberekre »erőltetett« reprezentációk sora, ami miatt kissé homályossá, nehezen meghatározhatóvá, részlegesen hozzáférhetetlenné válnak. Amikor ezekről az emberekről és tárgyakról gondolkodunk, öröklött genetikus diszpozícióink, tanult képzeleteink és szokásaink, a róluk őrzött emlékeink és kulturális kategóriáink mind összeadódnak, és ezek együttese teszi olyanná őket, amilyennek látjuk.” Ezek a kommunikáció során kialakult reprezentációk, melyek „egy konvencionális jelet vonatkoztatnak a valóságra”, illetve a „hagyomány és a régi struktúrák segítségével előírják, hogy mit érzékeljünk, és mit képzeljünk”, karakterüket igazán válságos helyzetekben mutatják meg, amikor egy csoport vagy annak képzeleti változásokon megy keresztül. Moscovici 2002. 214., 220., 270-271.

vagyis az objektívnek vélt valóságot.³ Mindezek következtében azt feltételezzük, hogy a vizsgált miskolci (1878) és szegedi árvíz (1879) esetében a publikumnak szóló írásokban nem kifejezetten az árvizek valós képe kerül bemutatásra, hanem egy olyan katasztrófa helyzet, amely többé-kevésbé megfelel a katasztrófák közösségileg elfogadott reprezentációjának. Ily módon a természeti jelenségből – társadalmilag – katasztrófa konstruálódik.⁴

Ezek a sztereotípiák és sémák, melyeket a szakirodalom katasztrófamitoszok (*disaster myths, disaster images*) névvel illet, makacsul bennünk élnek, újra és újra termelődnek, még akkor is, ha a valóság éppen ellentmond nekik. Ilyen állandósult tartalmi elemnek tekinthetők a (1) pánikról és menekülésről, az ennek következtében kihirdetett szükségállapotról, (2) a fosztogatásról, (3) a felárakat felszámító lelkiismeretlen kereskedőkről, (4) a lakosság evakuálásáról, (5) a kitelepítettek menedékhelyen történő letelepítéséről, (6) a nagyszámú halálesetről, (7) a jelentős anyagi kárról szóló hírek.⁵ Mint minden mítosznak, ezeknek is van valamennyi igazságtartalmuk, de a legújabb szociológiai-antropológiai kutatások szerint többnyire nem állandó „kellékei” a katasztrófáknak.⁶ Ennek ellenére katasztrófa képünket mind a mai napig erősen meghatározzák.⁷

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy két eltérő lefolyású, de egyformán jelentős pusztítással járó árvíz⁸ esetében megvizsgálja, hogy a publikumnak szánt írások milyen képet kívántak kialakítani a természeti csapásokról és az azt követő helyzetről.⁹ Találhatók-e napjaink katasztrófamitoszaihoz hasonló sztereotípiák a magyar társadalom gondolkodásában a 19. század utolsó harmadában, s mennyiben felelnek meg a valóságnak, illetve mennyire térnek el a katasztrófákkal kapcsolatos mai toposzoktól? Miután a kutatás középpontjában a miskolci árvíz áll,¹⁰ és mivel a szegedi árvízzel kapcsolatos írások csupán az összehasonlítás kedvéért kerültek bevonásra, így ez utóbbiak bár alulreprezentáltak mennyiségben, ugyanakkor lehetőleg reprezentatív válogatásban kerülnek bemutatásra.¹¹

A források többsége sajtótermék, hiszen a médiának majdhogynem kizárólagos szerep jut a katasztrófa szociális konstrukciójának folyamatában,¹² de azok a dokumentumok is felhasználásra kerültek, melyek a tájékoztatáson túlmenően emléket kívántak állítani az árvíznek (pl. emlékalbumok, polgármesteri jelentés). A két forráscsoport keletkezési ideje eltérő: míg a sajtócikkek közvetlenül az

³ Amennyiben „egy narratív értelmezés hosszú időn keresztül megkérdőjelezetlen marad, mindenki elfogadja, és a hétköznapi nyelv részévé válik (elveszítve ezzel történetírásból származó természetét), egy (adott típusú) dolog gondolatává alakulhat. Egy narratív dolog [...] egy valóságban létező dologgá alakul át, így születnek a fogalmaink a (különböző típusú) dolgokról.” ANKERSMIT 2000. 116-117.

⁴ Kreps amerikai szociológus szerint a katasztrófák egy olyan definíciós konszenzus eredményei, amely az emberek katasztrófákról alkotott vélekedését tükrözi. KREPS 1995. 255-284.

⁵ Henry FISCHER: *Response to Disaster*. University Press of America Lanham, 1994. Idézi CsÁSZI 2002. 178.

⁶ A katasztrófamitoszok cáfolatára irányuló kutatások célja nem csupán az, hogy bizonyítsák azok konstruált jellegét, vagy hogy bemutassák a „katasztrófa gyártás” folyamatát. A kutatók arra kívánják felhívni a döntéshozók figyelmét, hogy ha intézkedéseiket olyan elképzelés alapján tervezik meg, melyek valójában nem jellemzik a katasztrófákat, akkor a katasztrófa kezelés hatékonysága csökkenni fog, sőt akár veszélyessé is válhat. AUF DER HEIDE 2004. 340-380.; TIERNEY–BEVC–KULIGOWSKI 2006.

⁷ A katasztrófamitoszok szívós továbbélése azzal (is) magyarázható, hogy katasztrófa helyzetben átveszik a sérült normarendszer feladatát, vagyis „forgatókönyvet” kínálnak arra vonatkozóan, hogy kell viselkedni a katasztrófa előtt, alatt és után. CsÁSZI 2002. 194. TURNER: Types of Solidarity in the Reconstitution of Groups = *Pacific Sociological Review* 10. (1967) 60–68. Idézi CsÁSZI 2002. 179.; HOLM 2012. 23.

⁸ A tanulmány középpontjában az 1878-as miskolci és az 1879-es szegedi árvíz vizsgálata áll. Ez a két árvíz tekinthető a 19. századi Magyarország két legsúlyosabb árvízének, de ugyancsak jelentősnek mondható az 1838-as pest-budai, az 1875-ös és 1876-os budapesti árvíz is.

⁹ Meg kell említenünk, hogy a szegedi árvíz visszhangja többszörösen felülmúlta a miskolciét, mind a megjelent szövegek számát, mind pedig az eseményre irányuló figyelem idejét illetően, melynek okait az árvizek eltérő lefolyásában, a két város megítélésének különbségeiben, valamint a történelmi körülményekben kereshetjük.

¹⁰ Az 1878-as miskolci árvíz gazdaság- és társadalomtörténeti szempontú vizsgálata képezi készülő doktori disszertációm tárgyát. Ehhez lásd BODOVICS 2013; BODOVICS 2014a; BODOVICS 2014b

¹¹ A szegedi árvíz esetében a források kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy a sajtótermékek között egyaránt legyen országos és helyi heti- és napilap (kormánypárti és ellenzéki egyaránt), valamint egy visszaemlékező, összefoglaló jellegű narratív dokumentum is elemzésre került.

¹² Egyesek egyenesen média által teremtett (*media-borne*) katasztrófákról beszélnek. HOLM 2012; TIERNEY–BEVC–KULIGOWSKI 2006

esemény után, s a történésekkel párhuzamosan jelentek meg, addig az említett emlékalbumok, visszaemlékezések hetekkel, hónapokkal később, mintegy a történetek lezárásaként keletkeztek.

Az elemzett szövegek formailag és céljukat tekintve is két külön csoportra bonthatók. A naponta megjelenő hosszabb-rövidebb hírek elsősorban a tájékoztatást tekintették feladatuknak, ezzel szemben a narratívák átfogó módon, elbeszélői keretbe foglaltan, az egyes kapcsolat nélküli elemeket összekötve igyekeztek elmondani a történeteket.¹³ Ezeknek a szövegeknek a funkciója, miután időben többé-kevésbé később keletkeztek, mint a lapokban megjelent hírek, sokkal inkább a szórakoztatás, mintsem a tájékoztatás volt, ugyanis általuk az olvasók maguk is átélhették a borzalmakat, a leírások alapján elképzelhették az árvizek által hátrahagyott pusztítást. Továbbá az események összefoglalásával megteremtették azt a kontextust is, amely a korábbi, de legfőképpen a későbbi cikkeknek megadta a szükséges hátteret. Habár ezeket a történeteket a kortársak olvasták elsőként, megfogalmazásukkor fontos szempont lehetett, hogy elsősorban az utókornak szánták őket.

Az újságcikkek alkotói közül kevés személy kiléte ismert, a többi dokumentum esetében azonban jobb a helyzet: szinte valamennyi aláírással jelent meg. Az ismert szerzőkről elmondható, hogy többnyire hasonló műveltségi háttérrel rendelkezettek, jártasak voltak a tollforgatásban, s rendszeresen publikáltak újságokban vagy más kiadványokban.¹⁴ Képzettségük és szakmai jártasságuk alapján tehát viszonylag homogén csoportot alkottak, ami a szövegek stílusán egyértelműen érződik. Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek a szövegek sajtótermékek, melyek esetében olyan konszenzuson alapuló szabályok és szempontok határozzák meg, hogy miből és milyen formában lesz hír, amiket szerzőink minden bizonnyal jól ismertek.¹⁵

Végezetül szólnunk kell a szerzők motivációiról is, amelyek szintén jelentős hatást gyakorolhattak a szövegek szintaktikai és szerkezeti megformáltságára. A magyarázatkeresés (és értelmezés), a traumakezelés, a szórakoztatás, az emlékéllítés, de még a tájékoztatás motivációja is az írásokban előforduló szavak és kifejezések, illetve az egyes alkalmazott analógiák szemantikai szintjébe kódoltan jelennek meg. Ezért fontos, hogy a katasztrófa-diskurzus ezen elemeire nagy figyelmet fordítsunk. Az elbeszélések tartalmi és formai elemei között mutatkozó hasonlóság néhány esetben arra utal, hogy a szerző más műből kölcsönzött. Ezek az átvételek azonban egyértelműek, könnyen nyomon követhetőek. Esetleges torzító hatásukat azzal próbáltuk kivédeni, hogy csak egyszer, legelső előfordulásukkor vettük figyelembe őket.

Még mielőtt rátérnénk a szövegek részletes elemzésére, szükséges a két árvíz történetét néhány mondatban felvázolni. Mint látni fogjuk, a két esemény, azt leszámítva, hogy mindkét esetben árvízről van szó, kevés hasonló vonást mutat, s éppen e nagyfokú eltérés miatt értékelődnek fel a szövegekben előforduló hasonlóságok. Kezdjük először a korábbival!

1878. augusztus 30-ának éjjelén heves vihar vonult át Miskolc felett. A rövid idő alatt lehullott nagy mennyiségű csapadék következtében a várost átszelő két patak áradni kezdett. A szabálytalan építkezés és a Szinva patakra épült malmok és hidak miatt a víz nem tudott lefolyni, torlaszok képződtek, s a felduzzadt víz olyan helyeket is elöntött, ahova egyébként nem jutott volna el. A szokatlan méretű pusztításban erősen közrejátszott egyrészt az, hogy az ár éjszaka, álmukban lepte meg az embereket, így a sötétség akadályozta a mentést. Másrészt sok ember nem vízbefúlt, hanem a paticsból, vályogból épült házaik temették őket maguk alá. Az áradás hajnalra le is vonult, ekkor megalkotották az árvízbizottságot, mely megkezdte a helyreállítást, a halottak eltemetését, a károsultak segélyezését stb.

¹³ A narratívák értelmezéséhez lásd például Mieke Bal, Gérard Genette, Paul Ricoeur, Roland Barthes, Arthur C. Danto vagy Hayden White írásait.

¹⁴ Bakay Nándor (1833–1902) szegedi kötélgyáros, közgazdasági szakíró, Eötvös Károly (1842–1916) politikus, ügyvéd, publicista, Gyöngyössy Sámuel (1833–1886) református lelkész, Gyulai Pál (1826–1909), irodalomtörténész, író, egyetemi tanár, Herman Ottó (1835–1914) természettudós, országgyűlési képviselő, Mikszáth Kálmán (1847–1910) író, újságíró, országgyűlési képviselő, Soltész Nagy Kálmán (1844–1905) ügyvéd, Miskolc polgármestere 1878–1901 között, Szendrei (Wagner) János (1857–1927) régész, történész, Törs Kálmán (1843–1892) hírlapíró, országgyűlési képviselő

¹⁵ A hírek szelekciós elveiről lásd LUHMANN 2008. 38–46. és VAN DIJK 1988. 119–123., sematikus egységeiről pedig VAN DIJK 1988. 49.

Szegednél a Tisza áradása március elején érte el azt a magasságot, amely már fenyegetést jelentett a városra. Ekkortól megindultak a munkálatok a védelmi gátak megerősítésére, a vészhelyzet esetén szükséges élelmiszerellátás és mentési munkálatok előkészítésére. A Szegedet védő két töltésvonal közül az első (a percsorai) 1879. március 5-én Petresnél szakadt át. Ekkor még nem volt közvetlen veszélyben a város, de megindult a lakosság kiköltöztetése. A várttal szemben a Tisza vize hamarabb elérte a második, az Alföld-vasúti töltést is, ami március 12-én éjjel szakadt át. A víz néhány óra alatt elöntötte az egész várost. Miskolccal ellentétben az ár nem hagyta el Szegedet, hanem több mint két hónapon keresztül borította annak utcáit.

A katasztrófa konstrukciója

Az árvizek különböző lefolyásából következően az első hírek is más-más időpontban jelentek meg az újságok lapjain. A miskolci csapásról másnap közölt egy rövid táviratot az ország egyik legjelentősebb német nyelvű lapja, a Pester Lloyd. A szegedi árvíz esete egészen más volt: már a Tisza egyik gátjának átszakadásától kezdve (márc. 5.) napról-napra jelentek meg a vészjósló rövid cikkek. A sajtó folyamatosan figyelemmel kísérte a vízszint emelkedését, a védekező munkálatok alakulását, az itt-ott meginduló evakuációt, a Tisza kiöntését és a települések elárasztását az északi vonal mentén. Ily módon a szegedi katasztrófa némiképp elő lett készítve: az olvasók figyelmét már jó néhány nappal a végzetes gátszakadás előtt a településre terelték és szinte lélegzetvisszafojtva várták a katasztrófa bekövetkezéne hírét. Ez az előzetes felvezetés nem csupán a figyelem és az izgalmak fokozásához járult hozzá, hanem azt is eredményezte, hogy az emberek, miután folyamatosan követték a fejleményeket, nem szorultak rá az előzmények elmesélésére, nem volt szükséges az árvíz történetét szerkesztése, a narratíva megalkotása. Ez lehet az oka annak, hogy ellentétben a miskolci esettel, a szegedi árvízzel viszonylag kevés elbeszélés látott napvilágot az újságokban.

1. Árvízi jelenet a Budapestben. Budapest, 1878. szept. 8.

A szegedi árvíznél tehát a kontextus már adott volt; az olvasók többé-kevésbé tisztában voltak az előzményekkel. Miskolc kapcsán azonban nem ez volt a helyzet, a katasztrófa híre derült égből vilámcsapásként érte a publikumot, így az első rövid hírek után sorra jelentek meg a szemtanúi és a másodkézből származó elbeszélések, melyek összefoglalták, hogy *mi is történt*. Ezek a narratívák az árvíz megelőző este kitört viharral veszik kezdetüket, vagyis az árvíz közvetlen előzményeként és egyben egyedüli okaként a vihart és az azt követő felhőszakadást jelölik ki. Ez a szerkezeti megoldás

első ránézésre nem tűnik különösnek, de tudván azt, hogy az árvíz előtti két hétben folyamatosan esett az eső,¹⁶ igazán érdekes, hogy valamennyi szerző megfélekedzik erről, az árvízre minden bizonynyal hatással bíró tényezőről.

S ha már a különösen nagy pusztítással járó árvizet egyetlen éjszakai heves felhőszakadásra vezeték vissza, ez a vihar nem lehet mindennapi jelenség, hiszen egy átlagos vihar sohasem lenne képes hasonló rombolás véghezvitelére.¹⁷ Miskolcon valami rendkívülinek kellett történnie, olyannak, amit évtizedek, évszázadok óta ember még nem tapasztalt. S valóban:

„Alig értünk haza s nyugodtunk le, tizenegy óra után szörnyű vihar vert fel álmunkból. Ily dörgést soha sem hallottam ily sűrű villámlást soha sem láttam. Egy negyedóránál majdnem folyvást rémletes villámfény világította meg a várost s felhőszakadás omlott utcáira. [...] Emberi emlékezet óta nem volt Miskolcon nagyobb árvíz, s így a mentő eszközök teljesen hiányoztak.”¹⁸

Magyarországon az árvizek nem rendkívüli események, s nem voltak azok sem Szegeden sem Miskolcon a 19. században. Mindkét település lakossága tisztában volt vele, hogy mikor és milyen méretű árvízre számíthatnak.¹⁹ Ám 1878 augusztusában és 1879 márciusában a jól ismert vízfolyások valami olyan méretű pusztítást vittek végbe, amelyre magyarázatot kellett találni. A magyarázatkeresés első lépcsőfoka annak kijelentése, hogy ami történt, az átlagon felüli, nem mindennapos. A rendkívüliség bizonygatása a magyarázatkeresés mellett további értelmezésbeli következtetésekhez vezet. Először is, ami rendkívüli, az nem mindennapos jelenség, tehát viszonylag kevés tapasztalattal, információval rendelkezhetünk róla, emiatt nem lehetett tudni, hogyan kell védekezni ellene. Másodszor a rendkívüliség azt is jelenti, hogy olyan jelenséggel van dolgunk, amelynek ereje többszörösen felülmúlja a miénket, így hasztalannak bizonyult volna bárminemű ellenállás. S végül az évszázados jelleg implikálja azt a ki nem mondott reményt, hogy hasonló viharra a közeljövőben valószínűleg nem kell számítani.

Ez a fatalista megközelítés csak részben menti fel a városok lakosságát az elmulasztott vagy rosszul kivitelezett védelmi- és/vagy mentési intézkedések terhe alól, hiszen a történetekhez hasonló sorsszerű pusztulás ritkán történik ok nélkül. Ezt az értelmezési keretet erősítik azok az utalások, melyek az özönvíz, az apokalipszis vagy éppen Atlantisz elsüllyedésének képét hívják elő. A minden katasztrófa prototípusának számító, több kultúra kollektív emlékezetében előforduló özönvíz-történet szinte megkerülhetetlen analógiát kínál a történetek elbeszéléséhez. Azon túl, hogy a keresztény kultúrában nevelkedett olvasók számára könnyen felidézhető vizuális emlékeket hívnak elő az özönvízzel kapcsolatos kifejezések, morális értelmezési sémát is kínálnak. A bűnbakkeresés tematikus egysége ugyanis egy-két kivételtől eltekintve szinte teljesen hiányzik a narratívákból, s helyette inkább a diskurzusnak teret adó rövidebb-hosszabb hírek síkjára helyeződik át. De mivel az értelmezéshez elengedhetetlen az okok „feltárása”, a narratívák sem kerülhetik meg a témát: az egész közösség „vétként” értelmezik a történeteket.

A sorsszerű, vagyis elkerülhetetlen esemény képét erősítik a mindkét árvíz esetében felbukkanó jóslatok. Hasonlóan napjaink katasztrófáihoz, a miskolci és a szegedi árvíz kapcsán is akadt egy-egy ember, nevezetesen Herman Ottó²⁰ és Paleocapa Péter (Pietro Paleocapa²¹), akik évekkal a bekövetkezett szerencsétlenségek előtt felhívták a figyelmet a fenyegető veszélyre.²² De miként az az ilyen

¹⁶ Ismeretlen szerző levele a Nemzeti Hirlaphoz, *Nemzeti Hirlap*, 1878. szept. 2.; Ismeretlen szerző, *Borsod*, 1878. aug. 28.

¹⁷ Korabeli vélekedés szerint a vihart két nagy erejű ciklon szerencsétlen összetalálkozása eredményezte. HOITSY 1878.

¹⁸ Gyulai Pál levele a Nemzeti Hirlaphoz, *Nemzeti Hirlap*, 1878. szept. 2.

¹⁹ *Borsod*, 1873. jan. 28.

²⁰ Természettudós, polihisztor (1835–1914); a Miskolcon végezte alapfokú iskoláit, egyik testvére neves miskolci ügyvéd felesége volt, akit gyakorta látogatott, továbbá 1893–1896 között a város országgyűlési képviselője (korábban Szeged országgyűlési képviselője is volt). Herman – saját állítása szerint – még 1874-ben megjósolta, „hogy egy rendkívüli felhőszakadás kettérepeszti Miskolcz városát.” HERMAN 1878

²¹ Olasz mérnök, 1789–1867. 1845-ben érkezett Magyarországra, hogy a Tisza-szabályozás terveit megvizsgálja.

²² „Épen harminczhárom éve annak, a mikor Európa egyik vízműépítészeti tekintélye Paleocapa Péter velencei mérnök gróf Széchenyi István kértére a Tisza-szabályozási terveket és műveleteket megtekintő, szakértő gondos szemével megvizsgálá s a tudomány meggyőződésével kimondá, hogy a Tisza-szabályozás elfogadott rendszere

Kasszandrák esetében szokás, senki sem hallgatott rájuk. A végzettség és elháríthatatlanság mellett az egykori jóslat felemlítésével a szerzők az események háttérében álló – valódi, vagy legalábbis annak gondolt – okokra kívántak rámutatni, s egyúttal az erről szóló diskurzust megindítani.

A katasztrófák másik lényeges jellemvonása a rendkívüliség mellett a váratlanság. Az újságok lapjain olvasható beszámolók, valamint a későbbi visszaemlékezések és egyéb dokumentumok is arról akarták meggyőzni az olvasót, hogy bármennyire is relatíve gyakori jelenségek voltak az árvizek a két város életében, s bármennyire is képesek voltak előre látni a jövőt (pl. „jóslatok”, a vízszint figyelése, folyamatos esőzés), mégis felkészületlenül érte a lakosságot az áradás. Különösen a szegedi árvíz esetében szembetűnő az az igyekezet, amellyel a váratlan csapás képét próbálták megteremteni. Habár a Tisza vízszintjének rohamos emelkedéséről naponta több jelentés is készült, s a mentési és védekezési munkálatok már jó ideje tartottak, az esemény lefolyásában mégis számos olyan részlet akadt, amelyre nem számítottak. Például a gát nem akkor és nem ott szakadt át, ahol várták, vagy éppen a Tisza sokkal gyorsabban elárasztotta a várost, mint azt előre kiszámították, illetve a mentéshez felhalmozott csónakok is végül – meglepő módon – kevésnek bizonyultak.

„Az ár képzelhetetlen gyorsasággal ömlött a városba. Egy óra alatt már a városháztéren volt, hová csak 5-6 órával később várták. Az ár oly hirtelen jött, hogy teljesen készületlen találta a lakosságot. Az orkánszerű szél, mely egész éjjel fujt, mind beljebb korbácsolta a feldühödött hullámokat. Számosan nem érkeztek rá, kimenekülni házaikból.”²³

„A lakosságot nem lepte meg a gátszakadás, mégsem volt senki elkészülve ily vészre, mely pusztítóbb mint a 38-diki árvíz.”²⁴

A rendkívüliség és váratlanság mint a katasztrófák állandósult jelzői nem csupán arra szolgáltak, hogy jelentős mértékben csökkentsék a csapást elszenvedett közösségek felelősségét az árvíz kialakulásában, hanem a városlakók tehetetlenségének és az árvíz elkerülhetetlenségének kiemelésével a nem egészen végtelen helyieket adományokra, megsegítésre érdemes károsultakként mutatták be.

Az árvizekről szólók írásokban a szerzők arra törekedtek, hogy a lehető leghitelesebb és legrészletesebb képet nyújtsák a történelekről. Ennek érdekében versenyre kelve a korszak leghitelesebbnek tartott valóságábrázoló eljárásával, a fotográfiával, szavakkal próbálták meg visszaadni a szemtanúi beszámolók látványvilágát. A szövegekben rendszeresen előforduló vizualitással összefüggő kifejezések (*rajz, kép, szín, rajzolni, festeni*) arra utalnak, hogy elsősorban a látvány valóságghú visszaadásában vélték megragadhatónak a katasztrófa bemutatását, s az egyéb érzékszervi benyomásokra és érzelmekre kisebb hangsúly esett. Ebből kifolyólag különösen nagy figyelmet szenteltek az árvíz nyomán keletkezett károk ismertetésének, míg az árvizet kiváltó okok háttérbe szorultak. A hihetetlennek tűnő leírások ellensúlyozására a szerzők a szövegek hitelességének alátámasztásaként figyeltek az adatbőségre, illetve annak kiemelésére, hogy információik szakértőktől, szemtanúktól származnak, továbbá szövegeikben számos olyan apró „tény” szerepel, melyek csak fokozták a valóság-hatást.²⁵

„Nincs egyetlen ház, a melynek élve maradt lakói egész regénnyel, de jól megértsük, valóban megtörtént regénnyel ne tudnának szolgálni a rémes éjéről.”²⁶

„Szakértőktől tudom, hogy a város épületeiben közel 3 millió a kár, a város maga százezer forintig károsult.”²⁷

A képeket ebből kifolyólag még a legrészletesebb, legfestőibb leírás sem volt képes pótolni, ezért azon újságok, melyek anyagilag megengedhették, hogy grafikákat is közreadjanak, mindenek előtt azon voltak, hogy kielégítsék az olvasók ez irányú igényeit. Hamarosan megjelentek az árvíz sújtotta városokban a szakképzett és szakképzetlen rajzoló és fényképészek. Azonban a technika csak az 1880-as évek közepétől tette lehetővé, hogy a lapok fotográfiákat közöljenek, ezért ekkor még a

előbb-utóbb Szegednek, a legnagyobb magyar városnak, az alföldi magyarság anyafélszékének végveszedelmét idézendi elő.” Eötvös 1879

²³ *Nemzeti Hirlap*, 1879. márc. 12. esti, 1.

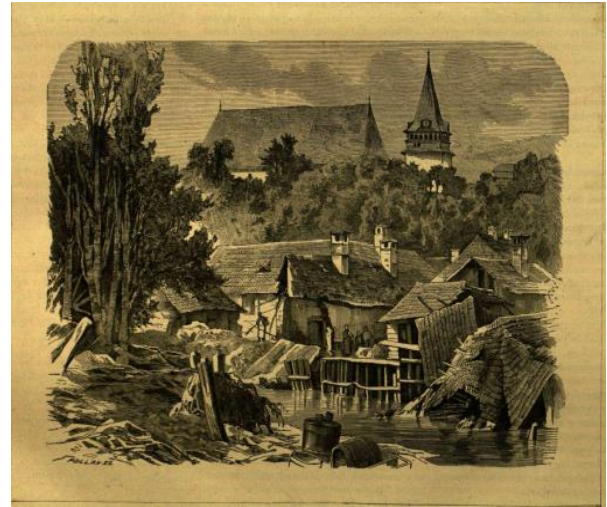
²⁴ *Nemzeti Hirlap*, 1879. márc. 13. esti, 1.

²⁵ BARTHES 1975

²⁶ Ismeretlen szerző: *Miskolcz veszedelme*, Debreczeni Ellenőr, 1878. szept. 03.

²⁷ WAGNER 1878

helyszíni felvételek alapján készített grafikák voltak hivatottak bemutatni a „valóságot”.²⁸ (2-3. kép) A fényképezők szívesen készítettek árvízi riportázsokat, hiszen a megbízási díjon felül ezek a fotográfia-
k később emlékalbumokba vagy éppen műtermi kirakatba kerülve további pénzt hoztak részben az árvízkárosultak, részben a fotográfus számára.

2–3. Fotográfia és a fotó alapján készült rajz. DOBROSSY–VERES 1978. 71.; VU 1878. szept. 29. 616.

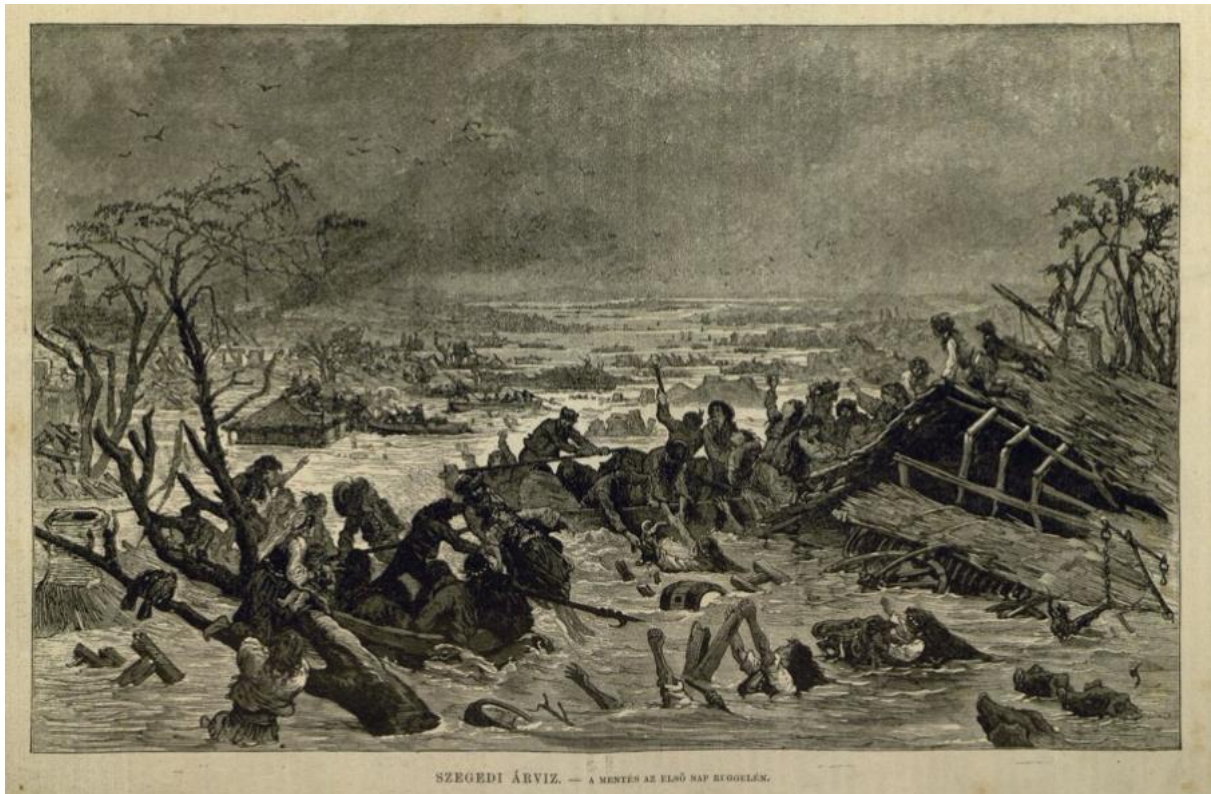
Annak ellenére, hogy a közvélemény a fotográfiát tartotta az elsőszámú valóságábrázoló eljárásnak, „mely nem hazudik, mert az örök világosságot, a napsugárt kéri fel mesteréül”,²⁹ a fénykép után készült rajzok mellett számos helyszínen rajzolt kép, illetve a beszámolók drámai eseményeit képzelet után megjelenítő fantáziakép is helyet kapott a lapokban.³⁰ Ez utóbbiak különösen érdekesek számunkra, hiszen arról tanúskodnak, hogy miképpen képzelték el a helyszínen előálló állapotokat. A képeket nagyfokú drámaiság és pátosz hatja át, ábrázolásmódjukra pedig gazdag érzelme- és mozgásvilág jellemző, mely arra utal, hogy a képek szerzői a romantika korának hagyományait folytatták az árvizek képi megjelenítésében.³¹ Az egy-két menekülő alakot ábrázoló kép mellett előfordulnak olyan ábrázolások is, melyek egyetlen képbe próbálják sűríteni valamennyi ilyen helyzetben előforduló eseményt. (1. és 4. kép) Ezek a montázszerű grafikák felsorakoztatják mindazokat a jeleneteket, melyeket – toposzként – az árvizek jellemző elemeiként gondolnak el az emberek: halott gyermekét/házastársát sirató nő/férfi, segítségért kiáltó bajbajutottak, nőket vagy gyermekeket mentő katonák/férfiak, árral küzdő háziállatok, a vízen a bizonytalanságba imbolygó bölcső benne a még élő gyermekkel, halottak fellelése és összegyűjtése stb. háttérben az elpusztult város romjaival.

²⁸ Az árvizekről készített fényképek sosem az egyedi, hanem az általános megörökítését célozták. Nem azt mutatták, hogy mi történt egy bizonyos családdal, vagy egy adott épülettel, hanem a mindenhol jelenlevő, mindenkit ért pusztítást igyekezett megmutatni: nem az egyes individuum az, akit a csapás ért, hanem a közösséget, a várost.

²⁹ Herman 1878b 618. Kiemelés tőlem – B. É.

³⁰ Annak ellenére, hogy az 1860-as évektől egy technikai újításnak – a kollodiumos nedveslemez használatának – köszönhetően a fotográfia művelése és a fotókhoz való hozzáférés mind többek és többek számára megfizethetővé és ezáltal elérhetővé vált, a fénykép által nyújtott objektív hitelesség még hosszú ideig nem jelent meg kívánalomként a sajtóban közölt képek esetében. Stemlerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia*. Osiris – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009. 35. p.

³¹ Érdemes összevetni a két árvíz során keletkezett képeket az 1838-as árvízről készült grafikákkal és festményekkel. Az eltelt negyven év ellenére kevés különbség fedezhető fel az ábrázolás tekintetében. Ehhez lásd KAJÁN (SZERK.) 1988

4. Árvízi jelenet – Szeged. Vasárnapi Ujság, 1879. ápr. 13.

A pusztulás bemutatására a szöveges beszámolók is nagy gondot fordítottak. A helyenként túllontúl részletező leírás terjedelmében jócskán meghaladta a városok elöntésének, a tulajdonképpeni drámának az elbeszélését, hiszen míg a károk számbavétele több bekezdésen vagy akár oldalon keresztül is tartott, addig az árvíz tombolására mindössze néhány mondatot szántak, de előfordult, hogy teljes egészében kimaradt az elbeszélésből. Ennek okát egyrészt a szerző rendelkezésére álló információ hiányában kereshetjük, ugyanis a visszaemlékezést nehezíthette, hogy a szemtanúk sokként, traumaként élték meg a víz betörését a városba, s minden figyelmüket és erejüket a menekülésre összpontosították ahelyett, hogy az őket körülvevő történésekre figyeltek volna.³² Továbbá szó szerint gátolhatta a tisztánlátást az a körülmény is, hogy a városok elöntése éjszaka, teljes sötétségben következett be. A rövidre fogott eseményleírás magyarázataként az is felmerülhet – némileg az előzőekhez kapcsolódóan – hogy egy ilyen sokkoló, traumatikus eseménynél nem is olyan egyszerű elmondani, hogy mi is történt valójában. S ebből a szempontból nincs különbség aközött, hogy a beszélő maga élte át az eseményt, vagy éppen másodkézből származó információból dolgozott. Ugyanis a kvázi-szemtanú is pontosan azzal a nehézséggel találja szembe magát, mint a valódi szemtanú: hogyan lehet szavakkal visszaadni a történetek borzalmát?³³ Például úgy, hogy analógiákat sorakoztatunk fel,

³² Traumatikus eseményeknél nem ritka, hogy a traumát elszenvedett emberek csak egy bizonyos idő elteltével tudnak beszélni a történetekről. Ráadásul a traumatikus emlékezet az emlékezet normál működés módjától eltérően nem történetyszerű, hanem fragmentált, nem kontrollálható, hanem váratlan emléketörések jellemzik, másokkal nem megosztható, hanem magányos. MENYHÉRT 2008. 5, 25-26. „Ez az óriási romlás halvány, parány rajza; nincs képzelődési erő, mely azt leírni bírja; s nincs elég erős emberi izom, nincs toll, mely az egészet higgadtan, hidegen felsorolni merje, ezért türelemre kérjük olvasóinkat, míg mindent lelkiismeretes pontossággal jelenthetünk lapunk jövő számában.”– írja a Miskolcz szeptember 5-én, hat nappal az árvíz után. Ismeretlen szerző, *Miskolcz*, 1878. szeptember 5.

³³ Előfordul, hogy a szavak már nem képesek kifejezni azt a borzalmat és megrázkódtatást, amelyet az esemény kivált. A holokauszt elbeszéléséhez többen például a megszokottól eltérő, új nyelvi megoldások alkalmazását tartják szükségesnek. Kisantal 2004. A holokauszt-narratívák kapcsán felvetett gondolatok talán a mi esetünkben is érvényesek: „Az ábrázolhatóság kérdése általában összefügg az egyediség hangoztatásával, vagyis azzal, hogy a holokauszt olyan esemény, mely mintegy »kilóg« a történelemből, semmiféle más történelmi esettel nem hasonlítható össze, túl van minden egyéb emberi tapasztalaton, s mint ilyen, tulajdonképpen reprezentálhatatlan. A történelmen kívüliség e nézőpont szerint összefügg a megmagyarázhatatlansággal és az értelmén kívüliséggel is, a kettő egymást támasztja alá: a történelmi események racioná-

s az olvasó ismereteire és fantáziájára bízunk az esemény elképzelését. Erre szolgálnak az özönvízre vagy éppen Atlantiszra tett utalások, szóképek, illetve a korábban megélt valódi katasztrófák említése Pompeitől kezdve egészen az 1876-os budapesti árvízig. A romok képeinek felidézése is egy jó eszköz arra, hogy elmondjuk azt, amit nem tudunk, vagy nem akarunk elmondani; az előzmények felvázolása után a következmények részletes kifejtésével lényegében elgondolható a köztes szakasz, vagyis maga az árvíz. Az elbeszélések tulajdonképpen nem tesznek mást, minthogy egy kiinduló állapot és egy végkifejlet bemutatása által valamiféle változást ábrázolnak, s ehhez nincs szükség arra, hogy a változás folyamata is szerepeljen a szövegben.³⁴

Az „egykor és most” szerkezeti elgondolás eltérő mértékben ugyan, de mindkét árvíz diskurzusában helyet kapott; a természeti csapást megelőzően olyan virágzó, fejlődő és jelentős városok képét tárják elénk a szövegek és képek, amelyeknek lakossága „derék”, „zamatosan magyar”, szorgos, becsületes stb., egyszóval olyan emberek, akik a legkevésbé sem érdemelték meg, hogy ilyen szenvedést éljenek át. A természeti csapás előtti városi élet a harmónia és a rend megtestesüléseként jelenik meg az olvasó szemei előtt, amelyet a pusztító árvíz elsodort, nem hagyva maga után mást, mint káoszt és nyomort.

A rend és káosz kettős képe elválaszthatatlan a katasztrófa fogalmától. Maga a szó is fordulatot, felfordulást jelent, olyan sorsfordulatot, amely végül negatív végkimenetellel zárul.³⁵ Ugyanakkor minden bizonnyal használatos volt korszakunkban a katasztrófa kifejezés a forradalom szinonimájaként vagy éppen fordítva. Herman Ottó maga is alkalmazza a forradalom szót az árvíz elbeszélésében.³⁶ A forradalom (*revolutio*) szó viszont eredendően egy olyan változást jelöl, miként arra Reinhart Koselleck ismételt felhívta a figyelmet, mely egy körkörös pályán halad, vagyis bizonyos idő után ugyanoda tér vissza azzal a különbséggel, hogy az ismételt előálló helyzet minőségileg fejlettebb, mint a korábbi állapot.³⁷ Szövegeinkben mindkét értelmezésmóddal találkozhatunk: egyaránt megjelenik a katasztrófa törésként, sorsfordulatként, újrakezdésként való értelmezése, melynek következtében a rövidebb-hosszabb időre megtorpanó fejlődés új irányban, de mindenképpen magasabb szinten halad majd. S látunk példát arra is, hogy a katasztrófa után minden visszaáll majd a régi kerékvágásba, de ebben az esetben is egy, a korábbtól minőségileg magasabb rendű formában.

A katasztrófaképekre utaló analógiák mellett a szerzők egyéb olyan ismeretekre és tapasztalatokra próbáltak építkezni, melyekkel korszakunkban a lakosság nagyobb része bizonyára rendelkezett. Ilyen volt például a háború képe. A háború és a katasztrófahelyzet közötti vélt vagy valós hasonlóságok miatt a katonai kifejezések gyakori kellékek a különféle szerencsétlenségekről szóló elbeszélésekben. A miskolci és a szegedi árvíz kapcsán is szép számmal találkozhatunk ilyen kifejezésekkel.

lisan megmagyarázhatóak, ám a holokauszt esetében minden okozati érvelés elégtelen, így nem illeszthető bele a történelem menetébe és a hagyományos, logikus gondolkodásba.” Kisantal 2009. 45.

³⁴ „A narráció egyik legfontosabb feladata színpadot állítani ahhoz a cselekményhez, ami majd a végkifejlethez vezet, s leírása annak a változásnak a magyarázata, amelynek a kezdet és a befejezés a két végpontját alkotja.” DANTO 2003. 75.

³⁵ TOLCSVAI NAGY 2007. 532. *Katasztrófa és katasztrophé* szócikkek.

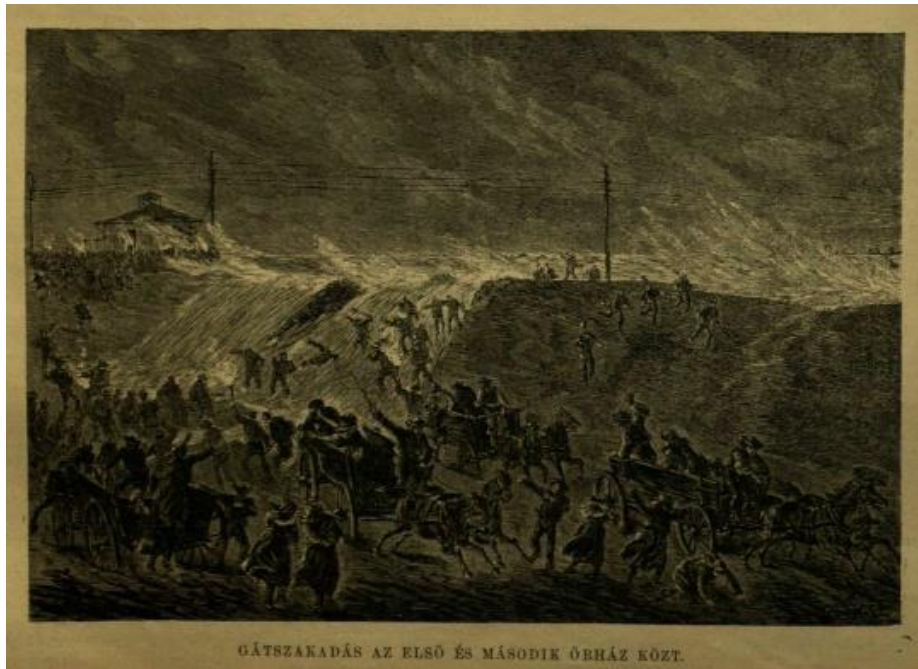
³⁶ „Ez elemi forradalmak hatalma irtóztató. A gondolkozó embernek fogalmat adnak kettőről: azokról a kataklizmákról [...], a melyek a földkéreg felületét átalakítva, oly rétegeket alkotnak meg, a melyeket a tudomány »földtani rétegeknek« nevez, a melyek azonban, igazában, egész életkorszakok temetkező helyei —• és fogalmat nyújtanak arról a gyöngeségről, tehetetlenségről, mely az embernek az elemi forradalmakkal szemközt osztályrésze, egyszersmind végzete is.” HERMAN 1878

³⁷ Barthélemy Hauréau volt az, aki 1842-ben rámutatott a szó elsődleges jelentésére. KOSELLECK 2003. 78. Az idegen szavak és kifejezések szótára (Bakos 1978. 734.) a következőképpen bontja ki a szó jelentését: Revolúció: 1. a fejlődésnek ugrásszerű, minőségi változást jelentő szakasza 2. forradalom 3. bolygó keringése, egyszeri körülfordulása a központi égitest körül. Az evolúció fogalmával szemben, mely a természetben és a társadalomban szüntelenül, fokozatosan, tehát ugrás nélkül bekövetkező mennyiségi változás, a forradalom relatíve gyorsan megy végbe. Uo. 237.

Az áradás és az árvíz mindkét esetben két fél egyenlőtlen küzdelmeként jelenik meg a szövegekben, olyan háborúként, amelyben a „támadó fél”, a víz, sokszoros túlerőben van a „megtámadott” városlakókkal szemben. Hiába dolgoznak erejüket megfeszítve, éjt nappallá téve a Szegedet védő gátakon, az alattomos ellenség könnyedén áttöri a védműveket, s megállíthatatlanul ront rá a városra. (5. kép)

„...az éj orvleple alatt rohant meg a minden ellenségénél borzasztóbb gyilkos áradat. És hozzá még sok tekintetben váratlanul is!

Hiszen már remélni kezdtük, hogy a fenyegető csapás el lesz hárítható. Mit emberi erőfeszítés ily aránytalan tusában elkövethet, a mit a hősi elszántság, lankadatlan kitartás néhány nap alatt eredményül felmutathat: mindaz megtörtént Szeged védelmére.”³⁸

5. Árvízi jelenet – Szeged. Vasárnapi Ujság, 1879. márc. 30.

Miskolcon nem volt idő a védelem megszervezésére, a helyieket orvul, éjszaka rohanta le a „bősz áradat”. Harc nélkül szenvedtek vereséget.

„A vízár nem csak a folyam medréből fenyegetett veszélyvel, hanem mindenfelől; semmi számítás, semmi okoskodást nem engedett meg a rettenetes ellenség; a ki az utcáról várta a vizet, mielőtt észrevehette volna, bejött a kert felől, betörte az ajtókat, betódult a szobákba, egyet kavarodott a falak között, ledöntötte, rakásra hányta a butorokat, a könnyebbeket s a nehezebbeket egyaránt, s melyekkel az ajtón kiferhetett, rohant velök tovább; ha ki nem férhetett: kitorpte a falakat s elvitt mindent, az anya kebléről leszakította a gyermeket, oda vetette egy másik hullámnak, maga tovább futott a jajgató anyával, betömte a síró anyának is, a síró gyermeknek is a száját sűrű iszapos vízzel... azután többé nem jajgattak; a miket ott hagyott a szobában, szétrombolta, összetörte, behányta iszappal.”³⁹

Az árvizeket leíró narratívákban a történet aktív szereplője maga az vízár, mely mint önálló gondolat- és akarattal rendelkező lény a városok utcáin rombolva, zúzva ront végig, hogy végül elnyelje az előle menekülő – a csapást passzívan elszenvedő – embereket. A pusztító erő ily módon történő perzsonifikációja egyáltalán nem ritka; napjaink sajtója is szívesen ruházza fel az elmondottakhoz hasonló módon emberi, állati, esetleg démoni tulajdonságokkal a természeti jelenségeket.⁴⁰

³⁸ *Nemzeti Hírlap*, 1879. márc. 13. reggeli

³⁹ GYÖNGYÖSSY 1879. 11–12.

⁴⁰ TRCKOVA 2012

A háborúval vont párhuzam azonban sokkal komolyabb következményekhez vezethet annál, mint hogy a kialakult helyzetet két fél hadakozásaként gondoljuk el. Előfordulhat ugyanis, hogy az irányítás kikerül a helyi vezetők kezéből, s azt a katonaság vagy egy magasabb szintű, többnyire állami szerv veszi át.⁴¹ Ráadásul az olyan, hétköznapi helyzetben nem megszokott intézkedések is elfogadhatóvá válhatnak, mint amilyen a teljhatalommal való felruházás, vagy a statárium felállítása.

„Szeged város tanácsa tegnap hirdette ki a rögtönbiráskodást (statáriumot), s mi a kormány ezen intézkedését épen nem tartjuk helytelennek, mivel értesülésünk szerint még Algyőn is, melyet a víz tökéletesen tönkretett, találkoztak oly nyomorultak, kik a menekülő gazdák által elhagyott házakba betörvén, nemcsak raboltak, hanem a megmaradt butor úgy más tárgyakat s élelmi szereket megsemmisítették, ily eljárás valóban kívánatossá tette a statáriumot.”⁴²

Nehéz megmondani, hogy mindezekre valóban szükség van-e ilyen helyzetekben, de az bizonyos, hogy az újságok nagy szerepet játszottak/játszanak abban, hogy a katonai/állami közbelépés elkerülhetetlenségét (ál)híreikkel alátámasszák.⁴³

Végül az ostromként elképzelt katasztrófa helyzet pozitív következménnyel is járhat. Miután már nem a városállamok korát éljük, egy hazai települést ért támadás annyit jelent, mintha maga az ország (a nemzet) került volna idegen ostrom alá. E párhuzam révén az elszigetelt, helyi eseményből egy csapásra országos, nemzeti jelentőségű katasztrófa válik, és a háborús helyzetben megnyilvánuló összetartozás, szolidaritás és áldozatvállalás érzése által hatékonyabbá válhat a helyreállítás folyamata.⁴⁴

Az eddigieket úgy foglalhatjuk össze, hogy a katasztrófa egy olyan rendkívüli, váratlanul és hirtelen bekövetkező, nagy pusztítással járó esemény, mely erejénél fogva megtöri a közösség korábbi fejlődésének ívét, s az élet folytatását, a helyreállítás után, egy, a korábbtól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, ám minőségileg magasabb szinten képzelem el. Mielőtt azonban ez bekövetkezne, a csapás következtében egy olyan állapot alakul ki, amely a káosz képét ölti magára; a társadalmi rend megbomlik, a normák érvényüket veszítik erre az időre. A katasztrófa egy olyan átmeneti, egyfajta liminális állapotot teremt meg, mely a közösséget átvezeti az egyik állapotból a másikba.⁴⁵

A katasztrófa szereplői

Az értelmezési keret megteremtésén túl, ugyancsak a diskurzus részét képezi a katasztrófa által érintett személyek bemutatása, hiszen az ilyenkor szokásos viselkedés ugyanúgy a katasztrófa kép részét alkotja. Szó esik a mentésben/helyreállításban irányító szerepet betöltőkről, a városukat védő lakoságról, a semmittevőkről és a munkálatokat hátráltatókról, s természetesen a szerencsétlen áldozatokról és a csodás módon megmenekülőkről.

Ez a szereplői gárda – cselekedetük közösségi megítélése alapján – negatív és pozitív csoportra osztható fel. Egyértelműen pozitív kép alakul ki a városvezetésről, különösen a polgármesterről és a rendőrség vezetőjéről. Mindkét árvíznél intézkedéseiket gyorsaság, megfontoltság, erélyesség és hatékonyság jellemzi. A város első emberei a vezéregyéniségek ideális megtestesülései: bátrak, fáradhatatlanok, kiváló szervezők, akik a helyzetet uralva példát mutatnak a többieknek. Igazi hősök. Ma már nem tudhatjuk meg, hogy a valóság mennyiben fedte az újságban leírtakat, mindazonáltal figyelemre méltó Mikszáth Kálmán következő megjegyzése:

⁴¹ Kathleen Tierney és munkatársai a Katrina hurrikán kapcsán rámutattak arra, hogy a háborúként értelmezett szituáció lehetővé tette a hatóság számára, hogy a szükségesnél több katonai egységet vessenek be a mentési és helyreállítási munkák alkalmával. TIERNEY – BEVC – KULIGOWSKI 2006

⁴² Budapest, 1879. márc. 13., 3.

⁴³ „Városunk tele volt álhírekkel, hogy a vizimalmokon lopott holmik rejtettek el. Alapos és szigorú rendőri vizsgálat után kiderült, hogy abból egy szó sem igaz. [...] Szeged népének az egész katasztrófa alatt tanusított példás becsületességéről e szenyfolt is lemosatott.” Szegedi Napló, 1879. márc. 21., 1.

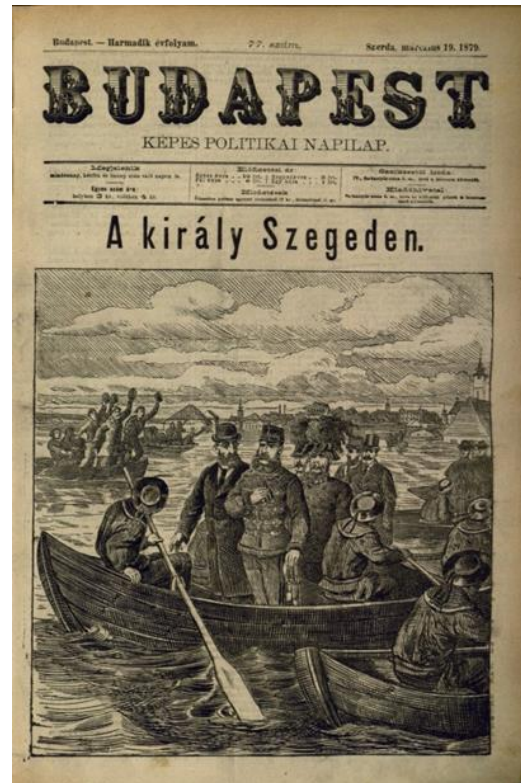
⁴⁴ vö. KEMPE 2007; PFISTER 2008

⁴⁵ vö. VAN GENNEP 2007

„A szörnyű veszedelemmel szemben, dacára, hogy azt a kormánybiztosi intézmény éppen nem érintette, mintegy önkényt elveszett a sajtószabadság. Azt például, hogy a város pénztára kiürült, nem volt szabad megírni, mert ha a munkások megtudják, hogy a városnak pénze nincsen, könnyen hátrányukra magyarázzák e körülményt, s megszöknek a töltésekről. Az eljáróság intézményei ellen írni szinte nem volt tanácsos (dacára, hogy a sajtónak ezek bírálása a föladata), mert a hatóság tekintélyét rontani ilyenkor bajt szülhet.”⁴⁶

6. Budapest, 1879. márc. 13

8. Budapest, 1879. márc. 18

A vezetőség mellett a középkori lovag modern változataként jelennek meg a mentésben segítő katonaság tagjai, kik életük kockáztatásával is bátran és rendületlenül menekítik a bajbajutottakat – leginkább nőket, gyerekeket és időseket (6–7. kép). Hozzájuk hasonló tisztelet illeti meg a helyi rendőröket, de kiváltképp az önkéntes tűzoltókat. A történetek e kitüntetett személyiségeinek népes táborát szaporítják azok a – többnyire névtelen – hétköznapi hősök, akik erejükön felül, magukkal nem törődve mentették családtagjaikat, barátait, szomszédjaikat, ismeretleneket.

Ezek az emberek fizikai erejüket vagy éppen tudásukat ajánlották fel a köz szolgálatára, de szót kell ejtenünk azokról a „csendes megmentőkről”, akik adományaikkal járultak hozzá a közösség megsegítéséhez. Közülük is kiemelkedik az uralkodópár, Ferenc József és felesége, Erzsébet, akik az elsők között küldték el nagylelkű adományukat. Sőt Ferenc József még Szegedre is ellátogatott (Miskolcra csupán szárnysegédje kísérte el a belügyminisztert), s miután bejárta a rommá lett egykori virágzó várost, szavát adta, hogy Szeged újra felépül majd (8. kép).

⁴⁶ MIKSZÁTH 1967a. 169.

7. Vasárnapi Ujság, 1879. ápr. 6.

Miközben a királyt és a királynét a legnagyobb megbecsülés, szeretet és hála övezte, addig a miniszterelnököt és kormányát – elsősorban Szeged esetében – elítélő és sértő szavakkal illeték a lapok. A szegedi katasztrófa háttérében álló Tisza-szabályozásért ugyanis a kormányt tették felelőssé, s a város megsegítésére tett intézkedéseket kevésnek és erőtlennek értékelték.

„A sors nem büntetheti meg Magyarországot annyira, hogy Szegedet tönkre tegye. – A sorsban van annyi becsület, hogy egy rókáról ha két bőrt nyúz is, legalább nem nyúzatja két vargával.

Két Tiszát nem mér ránk egyiptomi csapásul: elég nagy kereszt nekünk az az egy is.”⁴⁷

Az egyik gyakori katasztrófa mítosz szerint, katasztrófa helyzetben mindig akadnak olyan emberek, akik önző módon, emberiségükről megfeledkezve, mások kárára mentik életüket és vagyonukat.

„Tegnap éjjel 11 órakor a tűzoltók elfogtak egy embert, aki egy másíknak erőszakkal elvette a csónakját és bundáját. Az őt elfogni akaróknak is erőszakosan ellenállt. Felakasztatása több mint bizonyos. Holnap rendkívüli városi közgyűlés lesz.”⁴⁸

De közéjük sorolhatjuk azokat a kereskedőket is, akik az átmeneti élelmiszer- és egyéb áruhiányt kihasználva többszörös árat kérnek portékájukért, illetve a naplopó, ráérősen ácsorgó „csőcseléket”, akik nem érzik át a fenyegető veszély és a rájuk nehezedő felelősség súlyát.

„Lehetetlen itt fel nem említenem azon sajnós körülményt, hogy akadtak Miskolczon lelketlen kufárok és napszámosok, kik a közszerencsétlenséget undok nyereszkeskedési vágyuk kielégítésére használták fel. Így a vész utáni első két napon egy zsemle 4-6 krért, egy tojás 8-10 krért árultatott város szerzte, s a napszámos urak 8 frt napi béren alól a fülök botját sem akarták mozdítani, inkább oda állottak bámulni, a hol a katonaság verejtékben fürödve dolgozott.”⁴⁹

A nehéz helyzetben a toposzok mellett előkerülnek a súlyosabb társadalmi konfliktusok is. Bár a szerzők igyekeztek meggyőzni olvasóikat arról, hogy a katasztrófában mindenki egyenlő, ugyanúgy meghal a gazdag „delnő”, mint a szegény koldus, mégis megjelentek a kétkedő hangok. Ily módon a sikeresen megmenekült, ám a bajbajutottakon segíteni nem akaró gazdagok igencsak kedvezőtlen fényben tűntek fel.⁵⁰ A társadalmi rangsor másik végén elhelyezkedők, a „proletár nép”, a „csőcseléknép”

⁴⁷ Mikszáth 1967b. 59.

⁴⁸ *Nemzeti Hírlap*, 1879. márc. 17. esti, 2.

⁴⁹ *Debreczeni Ellenőr*, 1878. szept. 4.

⁵⁰ „A. J. óraművész, két ház tulajdonosa és városi virilista, ki az árvízben semmi kárt nem szenvedett, Temesváron [ahová a menekültek egy részét vitték] tíz frtot vett föl a szegedi árvizkárosultaknak szánt könyörület filléreiből. E becstelen eljárást, miután a statáriumból kiesik, kérem a tekintetes szerkesztő urat lapjában való nyilvános fölemlítéssel bélyegezni meg.” *Szegedi Napló*, 1879. márc. 27., 1.

viselkedése is nagy ellenszenvet váltott ki, akik „az iparos, kereskedő s általában a birtokos polgárság”-gal ellentétben dologtalanul nézték mások küszködését.⁵¹

Ezek a személyek vétének a közösség normái ellen, s ily módon – negatív példaként – annak a magatartásformának a megtestesítői, amit kerülni kell. A lelketlen, önző emberek bemutatásának célja nem merül ki a leleplezésben; a normasértés felmutatásával a cikkek szerzői magát a normát erősítették.⁵²

S végezetül, ismételten toposzként él a köztudatban, hogy katasztrófa helyzetben, a rendet felváltó kaotikus körülmények között, megemelkedik a bűncselekmények száma: az emberek fosztogatnak, rabolnak, ok nélkül törnek-zúznak.

„Éjjel nagy tűz volt; két gyujtogatót elfogtak; számos lopásról és rablásról beszélnek. [...] A csolnakosok zsarolnak, és nem lehet segíteni. A fejtelenség rendkívüli nagy; az élelmiszerek fogyanak, a drágaság nő. A víz szakemberek véleménye szerint két hétig is itt maradhat, és akkor a leg-erősebb épületek sem biztosak. Szeged egy óriási romhalom.”⁵³

Hogy mennyi alapját találjuk a vizsgált két árvíz esetében ennek a mítosznak, azt nehéz megmondani. Részletes statisztikai adatok hiányában a bűnesetek számát összefoglalóan közreadó polgármesteri jelentések alapján azt mondhatjuk, hogy Miskolcon nem volt jelentős eltérés a korábbi és a későbbi évek adataihoz képest.⁵⁴ Szeged esetében pedig a statárium felállítása, úgy tűnik, szükségtelennek bizonyult.⁵⁵ Felmerülhet a kérdés: az alacsony számok a hatékony rendőri és katonai fellépés következménye, vagy e beavatkozás nélkül is hasonlóan alakultak volna az eredmények? Ezt már nem tudjuk meg.

Valóság vagy konstrukció? – a valóság konstrukciója

A vizsgált szövegekben megjelenő katasztrófaképről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szerzők mindkét esetben egy olyan előfordulásában és erejében is rendkívüli, váratlanul bekövetkező eseményt mutattak be, amely elől lehetetlen volt a menekülés. Bár a természeti csapás emberi vétkek miatt következett be,⁵⁶ a városlakók mégsem érdemeltek ekkora büntetést. Az újságok a kialakult helyzetet egy zűrzavaros állapotként írják le, ahol csak kevesen cselekszenek józanul és határozottan. Sok a halott, tetemes a kár, az emberek menekülnek, az élelmiszer kevés és drága. A társadalmi normák megbomlani látszanak: egyesek ahelyett, hogy segítséget nyújtanának, mások kárára nyereszkednek. A betörések, lopások, cél nélküli rongálások számának jelentős emelkedése miatt a hatalom megnövelt erővel lép fel, és az így előállt rend egyike azon fontos lépéseknek, mely végül visszavezeti a közösséget a feje tetejére fordult abnormális világból a rövid időre felfüggesztett normális életbe.

Hogy mindez mennyiben tükrözte a valóságos helyzetet, azt ma már nehéz kideríteni. Szinte valamennyi, a tanulmány elején általánosan áttekintett mítoszra találtunk példát a szövegekben, de nem mindegyik esetében bizonyultak forrásaink elegendőnek ahhoz, hogy meggyőzően igazolni vagy cáfolni tudjuk azokat.

⁵¹ „A dologtalan, proletár népség ma is, midőn oly nagy a veszedelem, ráér ácsorogni a köztereken, különösen pedig a tiszaparton, s ott törvénykeznek az urak fölött. [...] keveredik közéjük sok jóra való ember, a kiket galád nyelvökkel megmételtyeznek s így ebben a veszélyes időben gonosz magvakat hintenek el a nép közt.” *Szegedi Híradó* 1879. márc.6., 2.

⁵² LUHMANN 2008. 40.

⁵³ *Nemzeti Hírlap* 1879. márc. 14. reggeli, 2.

⁵⁴ POLGÁRMESTERI JELENTÉSEK. A forrással kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy csupán 1878-ból, 1879-ből, 1882-ből, 1884-ből, 1886-ból, 1887-ből és 1888-ból maradtak ránk adatok a betörések és lopások számát illetően, ráadásul azt sem tudjuk, hogy milyen kimutatás alapján és milyen szempontok szerint állították össze.

⁵⁵ „A statárium kihirdetése óta mindössze egy statáriális eset fordult elő, az sincs a vízveszélylyel semminemű összefüggésben. Koczó János fölgyujtotta bosszúból a tulajdon ipának tanyáját. A gaz tettes roszt választott bosszujára, mely a szó szoros értelmében torkára forrt. Ma fölalkasztották.” *Szegedi Napló* 1879. márc. 21. 1.

⁵⁶ Egyik szövegben sem értelmeződik a csapás a természet ellen elkövetett emberi vétkek miatti büntetésként, miként az gyakorta előfordul napjaink katasztrófanarratíváiban.

Legmeggyőzőbbnek a keletkezett károk mértékét tarthatjuk a valószínű pontatlanság ellenére is, hiszen a kb. 280 és 150 halott, illetve a milliós értékű kár kétség kívül jelentősnek mondható. Szeged esetében egyértelműen igazolhatóak az evakuálásról és a menedékhelyen való letelepítésről szóló hírek is; Miskolcon egyelőre nem tudjuk, hogy a lakhely nélkül maradtak elszállásolása szervezeten folyt-e. Nehezebb helyzetben vagyunk a lelkiismeretlen kufárokról szóló hírekkel, mivel valószínűtlen, hogy az újságokon kívül más írott forrás rögzítette volna ténykedésüket. Mindenesetre a vizsgált szövegekben nem taláztunk a róluk szóló hírek cáfolatával.

Míg az előbbi mítoszok kapcsán viszonylag homogén képet közvetítettek a szövegek, addig – mint ahogyan arra korábban már utaltunk, s néhány példát is mutattunk rá, – több helyen is ellentmondást véltünk felfedezni a forrásokban. Ilyen volt például a Szegeden „váratlanul” bekövetkező árvíz, a lopásokról szóló álhírek, vagy a helyzet miatt önmagukat cenzúrázni kénytelen újságírók esete. A tanulmány zárásaként a diskurzus néhány további olyan pontjára térnénk ki, ahol úgy tűnik, a katasztrófáról kialakított általános kép csorbát szenved.

Az egyik ilyen pont a kétségbeesetten és rémülten menekülő emberekről szóló hírek valósággtartalma. Szinte nincs olyan szöveg, mely ne tenne említést a „páni félelem”-től átjárt menekülőkről, azonban viselkedésük nem ölt irracionális jelleget, mint a pánik esetében, sokkal inkább az általános „zűrzavar” vagy „fejtelenség” részét képezi, s a pánik kifejezés sem használatos. Ráadásul a várakozásokkal szemben

„[e]gyetlen ijedt arccal sem találkoztunk, s a város külszine csak annyiban változott, hogy a piac valamivel néptelenebb volt, mint rendszerint. A férfi-népség – munkás-szerszámokkal ellátva – már kora reggeltől kisebb-nagyobb csoportokban, nyugodtan vonult ki az alföldi vasúthoz [...]”⁵⁷ – hangsúlyozták a szegedi lapok, de országos lapokban is olvashatjuk, hogy „[a] víz a városháztérről az alsó városba tódult, s ellepte a város minden utcáit; a nép ezrenként menekült s csodálandó higgadságot tanusított. Csak fehér cselédek sirtak.”⁵⁸

Kérdés persze, hogy ez a lapok többségének ellentmondó kijelentés mennyiben célozta az általános vélekedés cáfolatát, s mennyiben volt hivatott a rendíthetetlen szegedi nép képének megteremtését szolgálni.

Miskolccal kapcsolatban nem taláztunk olyan esettel, amikor a helyi sajtó cáfolta volna az országos, ill. fővárosi lapokban megjelenteket,⁵⁹ a szegediek viszont többször is említést tettek a ferdtésekről. hiszen az alaptalan híreknek köszönhetően nemcsak rosszul informáltak lesznek az olvasók, hanem kedvezőtlen kép alakulhat ki a város lakosairól is. „Az árvízről, a mentési műveletekről, s általában e borzalmas katasztrófáról az időszaki sajtóban annyi ferdtítés, annyi téves dolog lett megírva, hogy az érdeklődő, ki a lapokból olvasta a dolgok állását, sokkal többet most sem tud, mint amikor semmit sem tudott.”⁶⁰

Nem is csodálkozhatunk hát, ha mindezek után „[...] méltó bosszankodás fogja el afölött a közöniséget, hogy az egész árvízveszélyt és az azzal kapcsolatos dolgokat elferdítve vagy éppen valótlanul olvassa a fővárosi lapokban”.⁶¹

Elképzelhető tehát, hogy a sajtó bizonyos esetekben a valós helyzetnek nem megfelelő kijelentéseket tett, de azt nem tudhatjuk, hogy ez mennyiben volt tudatos, illetve, amennyiben az volt, milyen szándék vezérelte. Ettől függetlenül a lapok által közvetített árvízkép meghatározó szerepét a katasztrófa reprezentációjának kialakításában nem vonhatjuk kétségbe (9–10. kép).

⁵⁷ Szegedi Híradó, 1879. márc. 7. 1.

⁵⁸ A Pesti Naplót idézi a Budapest, 1879. márc. 13. 2.

⁵⁹ Általában véve kevés jelét láttuk annak, hogy a miskolci lapok bármilyen kérdésben is reagáltak volna az országos lapok írásaira az üggyel kapcsolatban.

⁶⁰ Mikszáth 1967a. 144.

⁶¹ Szegedi Napló, 1879. márc. 19. 1.

9. A képeslap felirata: Miskolci árvíz 1878 augusztus 31-én.
 DOBROSSY–STEHLIK 1997.
 alapján

10. A képeslap felirata: Szeged. Árvíz 1879 március 12 (Rausnitz festménye után)
 Zempléni Múzeum, Szerecs

Úgy véljük, hogy a sajtó által érintett témák részben a korábbi tapasztalatok és ismeretek eredményeként, részben pedig az olvasói elvárások szem előtt tartása révén kerültek a fókuszba. Az egyes témákon belüli konkrétumokat pedig az az általános vélekedésnek való megfelelés formálta, miszerint a katasztrófa helyzet a megszokott, normális életmeneten kívül esik, olyan állapot, amelyben a súlyos veszteségek egzisztenciális, gazdasági, és szociokulturális válságot eredményezve próbatétel elé állítják az egyént és a közösséget egyaránt. Ily módon a publikumnak szánt szövegek az értelmezési folyamat részeként egy kulturálisan rögzült tartalmi elemekből felépülő konstruált „katasztrófát” mutatnak be.

FORRÁSOK

Borsod-Miskolczi Értesítő
Budapest
Debreczeni Ellenőr
Nemzeti Hírlap
Szegedi Híradó
Szegedi Napló
Vasárnapi Ujság

BIBLIOGRÁFIA

ANKERSMIT 2000

ANKERSMIT, Frank R.: Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról, in: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák, 4. köt. A történelem poétikája*, Budapest, 2000. 111–120.

AUF DER HEIDE 2004

AUF DER HEIDE, Erik: Common Misconceptions about Disasters, Panic, the „Disaster Syndrome”, and Looting. In: O’Leary, M (ed.): *The First 72 Hours. A Community Approach to Disaster Preparedness*. Lincoln, 2004. 340–380.

BARTHES 1975

BARTHES, Roland: The Reality Effect. In: BARTHES, R.: *The Rustle of Language*, New York, 1975. 141–148.

BODOVICS 2013

BODOVICS Éva: Árvízi hangok. Az 1878-as miskolci árvizet megélt személyek történetei = *Korall* 14. (2013)/54. 63–80.

BODOVICS 2014a

BODOVICS Éva: Árvíz a városban – árvíz a sajtóban, A miskolci (1878) és a szegedi (1879) árvíz verbális narratívái a Vasárnapi Ujságban. In: GYULAI Éva (Szerk.): *Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok. In Memoriam Vári András (1953–2011)*. Miskolci Egyetem BTK TTI, Miskolc, 2014. 202–208.

BODOVICS 2014b

BODOVICS Éva: Vízhasználat és árvízi kultúra Miskolcon a 19. század második felében, in: HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Balassi, Budapest, 2014. 439–469.

CSÁSZI 2002

CSÁSZI Lajos: *A média rítusai*. Budapest, 2002

DANTO 2003

DANTO, Arthur C.: A narratívák szerepe a történeti magyarázatokban. In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 61–83.

DOBROSSY–STEHLIK (szerk.) 1997

DOBROSSY István–STEHLIK Ágnes (szerk.): *Miskolc írásban és képekben*. 4. köt. Miskolc, 1997

DOBROSSY–VERES 1978

DOBROSSY István–VERES László: *Miskolci árvíz, 1878–1978*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1978

EÖTVÖS 1879

EÖTVÖS Károly: A szegedi vész = *Vasárnapi Ujság*, 1879. márc. 16.

GYÖNGYÖSSY 1879

GYÖNGYÖSSY Sámuel: A miskolci árvíz 1878. augusztus 31-én. In: *Miskolcz gyásza, 1878. augusztus 31. Emlékkönyv*. Miskolc. 1879, 9–18.

HERMAN 1878a

HERMAN Ottó: A végpusztulás réme = *Vasárnapi Ujság*, 1878. szept. 8.

HERMAN 1878b

HERMAN Ottó: Miskolc és Eger pusztulása = *Vasárnapi Ujság*, 1878. szept. 29.

HOITSY 1878

HOITSY Pál: A Miskolczot elpusztított vihador = *Vasárnapi Ujság*, 1878. szept. 22.

HOLM 2012

HOLM, I.W.: The Cultural Analysis of Disaster, in: MEINER, C.–VEEL, K. (eds.): *The Cultural Life of Catastrophes and Crises*. Berlin/Boston, 2012. 15–32.

KAJÁN (szerk.) 1988

KAJÁN Imre (szerk.): „Jégszakadás és Duna' kiáradása”. *Pest-Buda 1838*. [Kiállítási katalógus] Budapesti Történelmi Múzeum, 1988. márc. 11–okt. 30. Vízgazdálkodási Intézet, Budapest, 1988

KEMPE 2007

KEMPE, Michael: 'Mind the Next Flood!' Memories of Natural Disasters in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present = *The Medieval History Journal*, 2007/1–2. 327–354.

KOSELLECK 2003

KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 2003

KREPS 1995

KREPS, G. A.: Disaster as systemic event and social catalyst, A clarification of subject matter = *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 1995/3. 255–284.

LUHMANN 2004

LUHMANN, Niklas: *A tömegmédiá valósága*. Budapest, 2008

MENYHÉRT 2008

MENYHÉRT Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest, 2008

MIKSZÁTH 1967a

MIKSZÁTH Kálmán: Szeged pusztulása. In: BISZTRAY Gyula–KIRÁLY István (szerk.): *Mikszáth Kálmán összes művei. Cikkék és karcolatok*, VI. köt. Budapest, 1967. 144–183.

MIKSZÁTH 1967b

MIKSZÁTH Kálmán: A haragos Tisza. In: *Mikszáth Kálmán összes művei. Cikkék és karcolatok VI*. Akadémiai, Budapest, 1967

MOSCOVICI 2002

MOSCOVICI, Serge: A szociális reprezentációk elmélete. In: MOSCOVICI, S.: *Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002. 210–289.

PFISTER 2008

PFISTER, Christian: Disasters, interregional solidarity and nation-building: Reflections on the case of Switzerland, 1806–1914, in: FAVIER, R.–PFISTER, Ch. (ed.): *Solidarité et assurance. Les sociétés européennes face aux catastrophes (17e-21e siècle)*. Grenoble, 2008. 117–142.

POLGÁRMESTERI JELENTÉSEK 1879–1889

POLGÁRMESTERI JELENTÉSEK: *Miskolc város polgármesterének és tiszti orvosának jelentése az [...] közigazgatási évről*. Miskolc, 1879, 1880, 1883, 1885, 1888, 1889

ROHR 2005

ROHR, Christian: The Danube Floods and their Human Response and Perception = *History of Meteorology*, 2005/2. 71–86.

STEMLERNÉ 2009

STEMLERNÉ Balog Ilona: *Történelem és fotográfia*. Osiris–MNM, Budapest, 2009

TIERNEY–BEVC–KULIGOWSKI 2006

TIERNEY, Kathleen–BEVC, Christine–KULIGOWSKI, Erica: Metaphors Matter, Disaster Myths, Media Frames, and Their Consequences in Hurricane Katrina = *The Annals of the American Academy*, 2006/March, 57–81.

TOLCSVAI NAGY 2007

TOLCSVAI NAGY Gábor: *Idegen szavak szótára*. Budapest, 2007

TRCKOVA 2012

TRCKOVA, Dita: Metaphorical Representation of a Natural Phenomenon in Newspaper Discourse on Natural Catastrophes = *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, 2012. 137–151.

VAN DIJK 1988

VAN DIJK, Teun: *News as Discourse*. L. Erlbaum Associates, Hillsdale (NJ), 1988

VAN GENNEP, 2007

VAN GENNEP, Arnold: *Átmeneti rítusok*. Budapest, 2007

WAGNER 1878

WAGNER János: Miskolcz = *Vasárnapi Ujság*, 1878. szept. 8.